

УДК 316:303.42

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ ПРОЕКТИВНОГО МАЛЮНКУ У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Отріщенко Наталія Володимирівна – аспірантка Інституту соціології НАН України

Стаття присвячена аналізу специфіки та потенціалу використання проєктивних малюнків у соціологічному дослідженні. Підкреслено особливості процедури та отриманого в результаті застосування методу матеріалу, його відмінність від даних, отриманих завдяки традиційним методам соціології. Проаналізовано низку випадків застосування методу у прикладних дослідженнях. Представлено можливості використання методу, рекомендації для його практичного застосування разом з напівструктурованим глибинним інтерв'ю, а також способи інтерпретації отриманих даних. У якості прикладу наведено дослідження сприйняття мешканцями Львова свого району проживання (Підзамче), яке проводив Центр міської історії Центрально-Східної Європи. Висновки статті долучаються до дискусії про місце проєктивних методів в цілому загалом і малюнкових технік, зокрема, в сучасних соціологічних практиках.

Ключові слова: проєктивні методи, проєктивний малюнок, образ району проживання.

Статья посвящена анализу специфики и потенциала использования проєктивных рисунков в социологическом исследовании. Подчеркнуты особенности процедуры и полученного в результате использования метода материала, его отличия от данных, полученных благодаря традиционным методам социологии. Проанализирован ряд примеров использования метода в прикладных исследованиях. Представлены возможности применения метода, рекомендации для его использования в сочетании с глубинными полуструктурированными интервью, а также способы интерпретации полученных данных. В качестве примера приводится исследование восприятия населением Львова своего района проживания (Подзамче), проведенное Центром городской истории Центрально-Восточной Европы. Выводы статьи приобщаются к дискуссии о месте проєктивных методов вообще и рисуночных техник, в частности, в современных социологических практиках.

Ключевые слова: проєктивные методы, проєктивный рисунок, образ района проживания.

This article is devoted to specifics and potential using of the projective drawings in the sociological researches. Particular procedures and characteristics of material obtained by applying of the method are analyzed. Author specifies difference from data obtained through traditional sociological methods. Several examples of application of the method in particular researches are evaluated. Also this article presents the possibilities of method of projective drawing, recommendations of its usage combined with the in-depth semi-structured interviews, and the ways of data interpretation. As an example, author uses the study of Lviv residents perception of their district (Pidzamche), conducted by the Center for Urban History of East Central Europe. Conclusions of this article added to the debate about the place of projective methods in general and drawing techniques particularly in the contemporary social practices.

Keywords: projective methods, projective drawing, area of residence image.

Традиційна соціологія багато у чому базується на опитувальних методиках, які пропонують досліднику матеріал кількісного або якісного характеру, однак перш за все вербалізований, тобто найбільшу частину знань про соціальну реальність та її окремі аспекти дослідники отримують зі слів респондентів, їхніх відповідей на питання стандартизованої анкети, глибинного інтерв'ю чи фокус-групової дискусії. Інші два пласти становлять дані, отримані шляхом спостережень та аналізу документів [1, с. 41], однак і у випадку з ними основним "робочим матеріалом" зазвичай виступає текст (наприклад, польові записи, щоденники – у випадку спостереження і мемуари або преса – у випадку аналізу документів). У той же час популярності в прикладних дослідженнях (особливо політичних та маркетингових) набувають техніки, що дозволяють вийти за рамки тексту, наприклад, такі, як методи колажу або проєктивного малюнку. На жаль, їхнє застосування часто відбувається хаотично, без жодних теоретичних орієнтирів та методологічних стандартів.

У середовищі дослідників досі на вщухають дискусії стосовно можливостей застосування візуального матеріалу у соціологічних дослідженнях. Як один з найпростіших прикладів можна навести фотографію. З одного боку, вказується на її суб'єктивність, з іншого – безсумнівною перевагою стає цілісність репрезентації соціального контексту, якої не можна досягнути з використанням вербальних методів. Проте у випадку фотографії дослідник сам творить матеріал (або ж аналізує уже створені кимось фото), у той час як проєктивний малюнок постає продуктом діяльності індивіда, чії мотиви, цінності чи образи дійсності намагаються виявити. Фотографія як метод постає та детально розробляється у творчості П. Штомпки [2]. Вона розглядається і як самостійний, і як метод, що доповнює спостереження, біографічне інтерв'ю чи аналіз особистих документів. Порівняно з цим, у соціологічному теоретизуванні значно менше уваги приділяється малюнковим методам як одній із форм проєктивних методів: "соціологічні та соціально-психологічні роботи, направлені на узагальнення і осмислення проєктивних методик, досить рідкісні. А методологічні дослідження, присвячені інтерпретації та аналізу отриманих даних, взагалі одиничні" [3, с. 92]. Сказане вище лише підкреслює актуальність подальшого теоретичного і практичного пошуку. У зв'язку з цим, метою цієї статті є виявлення особливостей застосування методу проєктивного малюнку в соціології та встановлення його евристичного потенціалу.

Уперше, як відомо, про феномен проєкції заговорили психологи. Перш за все, її розглядали як внутрішньо особистісний механізм, завдяки якому індивід або знімає внутрішню напругу, що виникає у протиставленні між ним та суспільством (психоаналіз), або ж навпаки виражає свою адаптивність та цілісність із середовищем (холістична психологія). На відміну від традиційного розуміння проєктивного методу як такого, що виявляє особливості сприйняття світу конкретним індивідом, соціологія пропонує змінити акцент з суб'єкта проєкції на її об'єкт, тобто на ту частину дійсності, стосовно якої ведеться дослідження. Таким чином, проєктивний метод дозволяє виявити особливості сприйняття та оцінки певного соціального феномену шляхом об'єднання індивідуальних проєкцій щодо нього. Проте, як і у випадку з громадською думкою, яка не є просто сумою думок окремих індивідів, тут йдеться не про арифметичну дію додавання, а про складний кумулятивний процес, в ході якого виокремлюються основні елементи та відсіваються другорядні.

У будь-якому разі, коріння проєктивних методів саме у психології, тому більшість публікацій, які присвячені їхньому розгляду, належить до психологічної літератури. Російська дослідниця Є. Соколова вказує на такі особливості проєктивних методів [4, с. 11-12]: 1) невизначеність стимульного матеріалу; 2) відсутність оціночних суджень [як з боку дослідника, так і з боку інформанта – Н.О.]; 3) вимірювання "модусу особистості у її стосунках з соціальним оточенням" [4, с.12]. Перші дві характеристики загалом проходять лейтмотивом через більшість публікацій, присвячених проєктивним методам [5; 6; 7]. До цього переліку можна додати й такі характеристики: 4) мінімальний вплив попередніх дослідницьких гіпотез [8, с. 88]; 5) відсутність жорсткої рамки для респондента і багата можливість для рефлексії; 6) інтерес респондента до нестандартних методик [9, с. 36-37]. Ще однією їхньою особливістю є те, що цей інструмент працює на емоційному та символічному рівнях, тобто на тих, які найважче піддаються дослідженню [5, с. 118]. Нарешті, завдяки проєктивним методам можна "почути" маргіналізовані групи, які можуть мати проблеми з артикуляцією соціальної реальності, адже не вписуються в її канон або належать до іншого культурного контексту. Також слід вказати і на проблемний момент, пов'язаний з їхнім застосуванням: йдеться про сильну залежність результатів та інтерпретації отриманого матеріалу від дослідника (в основному через відсутність стандартизованої процедури аналізу проєктивних малюнків в соціологічних дослідженнях).

Польська вчена Л. Солома називає проєктивні методи в числі соціологічних і присвячує їм певну частину своїх рефлексій [10, с. 99-100]. Перш за все, вона зазначає їхню незначну поширеність у соціологічних практиках та допоміжний характер, у порівнянні з традиційними методами. Поряд із цим, незаперечною є цінність інформації, отриманої шляхом їхнього застосування, однак з урахуванням низки застережень, зокрема, кваліфікації дослідника, його здатності до подальших інтерпретацій та можливостей респондента. Загалом, можна констатувати те, що схожі вимоги є до більшості нестандартизованих методик.

Нестандартизованість процедури призводить до появи матеріалу, який важко аналізувати так, щоб уникнути звинувачень у суб'єктивності. Тут постає ще одна важлива проблема, яка потребує вирішення для того, щоб проєктивний малюнок успішно використовувався у прикладних соціологічних дослідженнях, а саме – стандартизація процедур інтерпретації. Звісно, найпоширенішим методом роботи з масивами зображень виступає контент-аналіз, процедура проведення якого достатньо добре розроблена [11, с. 15-21]. У той же час, контент-аналіз у роботі з малюнками має ті ж обмеження, що і в роботі з текстами. Більше того, як стверджує П. Штомпка, фотографія (а, отже, і будь-який інший візуальний образ) є полісемантичним, тобто містить низку значень, і їхнє прочитування, а також подальша квантифікація залежить від культурної та візуальної компетенції глядача [2, с. 95]. Саме тому в роботі із зображеннями частіше звертаються до методів семіотики, іконографії або дискурс-аналізу, які, знову-таки,

вимагають значної скрупульозності, кваліфікації й не меншої відповідальності дослідника за представлені результати. Умовно ці дві традиції називають "кількісною" (виділення, класифікація та підрахунок елементів) та "якісною" (пошук суб'єктивних сенсів) [12, с. 132].

Незважаючи на доволі складну процедуру проведення та аналізу даних, отриманих методом проективного малюнку, існують непоодинокі випадки його застосування у прикладних дослідженнях. У якості ілюстрації можна навести дослідження, результати яких представлені у публікаціях російських соціологів С. Гурєєва та А. Стрельнікової. У першому випадку йдеться про дослідження, яке проводив "Левада-Центр" і яке стосувалося образу Росії у середовищі молоді. Проективний малюнок застосовувався під час фокус-групових дискусій в 12 містах Російської Федерації. С. Гурєєв, окрім опису самої методики, вказує на покерованість виконання аналізу [12, с. 134-137]: 1) типізація малюнків (автор виділяє пейзажні, міські, метафоричні, символічні, соціальні, ті, що перечисляють, персоніфіковані малюнки, а також карти); 2) тематичний аналіз або аналіз змісту (виділення стійких тем, які повторюються найчастіше); 3) символічний аналіз (інтерпретація окремих деталей, на зразок зображень православних хрестів чи елементів радянської влади); 4) емоційний аналіз (ставлення до малюнку). А. Стрельнікова використовувала проективні методи (метод незакінчених речень і метод проективного малюнку) в числі інших для дослідження образу Москви. Дослідниця пропонує розділяти малюнки як образи простору та малюнки-ментальні карти, в яких структурно та схематично зображується певна територія [9, с. 50]. Вона використовувала цей метод у поєднанні з глибинним інтерв'ю, а в аналізі декларує використання традиційного підходу (оцінка змісту зображення) та індикаторів, які використовують при аналізі фотографій, а саме прийоми композиції, позиція автора і способи комунікації [9, с. 51]. У той же час, сам здійснений нею аналіз зображень зводиться до опису того, що малюють інформанти. Також проективний малюнок виступав основним методом дослідження етнічних стереотипів, яке здійснила Т. Іванова [13, с.72-75]. Авторка детально розписала процедури збору матеріалу і опрацювання результатів, яке поєднувало кількісну та якісну складові. На основі попередньої пошукової роботи і отриманих в ході експерименту даних авторка виділила низку категорій – "смислових груп", по яких здійснила підрахунок елементів малюнків та зробила висновки про ядерну та периферійну складову уявлень про етноси та гендерні відмінності в сприйнятті національних образів.

Зважаючи на наявний досвід прикладних досліджень, метод проективного малюнку був застосований у низці напівструктурованих глибинних інтерв'ю з мешканцями Львова у рамках спільного проекту Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Центру Європейських досліджень (Лунд, Швеція) та музею "Територія терору" "Пошуки дому" у повоєнному Львові. Досвід Підзамче, 1944-1960". Це дослідження є частиною програми "Історична майстерня Європи", що фінансується німецьким Федеральним фондом "Пам'ять, відповідальність, майбутнє" та координується Інститутом прикладної історії у Франкфурті на Одрі та Європейським університетом Віадрина.

Метою проекту було виявлення досвіду сприйняття мешканцями повоєнної трансформації індустріального району Львова – Підзамче через різні аспекти: побут, повсякдення, стосунки з сусідами, особливості навчання, праці, проведення вільного часу у повоєнний період тощо (загалом, десять тематичних блоків). Для її реалізації група дослідників працювала у різних сферах: усноісторичні глибинні напівструктуровані інтерв'ю з мешканцями, робота з архівними матеріалами, путівниками, кінохроніками, пропагандистськими брошурами для виявлення наративів "радянзації" Львова тощо. Автор статті була залучена до процесу розробки інструментарію глибинних напівструктурованих інтерв'ю та їхнього проведення упродовж червня-вересня 2012 року. Цілеспрямовану вибірку склали дві групи мешканців Підзамче: ті, хто переїхав до цього району після Другої світової війни й ті, чиї батьки переїхали, тобто умовно перше і друге покоління "нових" мешканців району. Паралельно було опитано декілька корінних мешканців, які народилися тут у міжвоєнний період. Усього було опитано 25 інформантів (7 чоловіків і 18 жінок). У якості апробації методу у шести випадках після проведення інтерв'ю було застосовано проективний малюнок, тому дослідження образу свого місця проживання шляхом застосування цього методу можна вважати пілотним і висновки на основі отриманого матеріалу не претендують на вичерпність.

Процедура була наступною: після основної частини інтерв'ю інформанта просили зобразити свій район на аркуші паперу за допомогою ручки. Ймовірною проблемою для виконання цього завдання могло бути те, що інтерв'ю по суті було ретроспективним, адже фокусувалося на повоєнному періоді, а зображувати свій район можна або без прив'язки до конкретного часу, або з точки зору сьогодення. Важливою умовою якісного використання методу була наявність ввічливого диктофону. По-перше, на нього уже не звертали уваги так, як у випадку інтерв'ю: інформант більше сфокусований на тому, що малює, а не на тому, що говорить, більше того – він або вона уже звикли до ведення запису. По-друге, це дозволяє зменшити дослідницьку суб'єктивність [5, с.125], уникнути помилкових інтерпретацій, коли можна уточнити значення певних елементів малюнку чи отримати додаткові, часто дуже цінні коментарі.

У більшості випадків отримані зображення мали вигляд карти з підписами об'єктів, а організація малюнку здійснювалась через сітку вулиць. Схожі результати в деяких випадках отримала і А. Стрельнікова [9, с. 79]. Враховуючи досвід попередніх досліджень, у яких підкреслювався розподіл на "психологічне" (кольори, лінії, натиск) та "соціальне" (композиція, предметність) в малюнках [3, с. 107], можна вказати на наступні аспекти у процесі інтерпретації отриманих результатів: 1) окреслення рамок – визначення меж того, що зображають (чи це один двір, вулиця або квартал); 2) структура зображення (складові елементи та інтерпретація об'єктів, які присутні на малюнку: житлові, культурні, промислові будівлі, магазини, сквери тощо); 3) порядковість виконання зображення (з чого починають малюнок, чим його завершують, адже таким чином проявляється пріоритетність); 4) загальна організація малюнку (у категоріях центральність та периферійність); 5) зв'язок між окремими частинами зображення.

Використовуючи цю схему, можна виявити низку особливостей малюнків мешканців Підзамче. Перш за все, стрижнем уявлення про "свій" район виступає вулиця (або та, на якій мешкає інформант, як у випадку з Рис. 2, або велика сусідня вулиця, як на Рис.1). Рамки зони комфорту можуть варіювати від дуже вузьких (лише декілька сусідніх будівель) до таких, що охоплюють і навколишні промислові чи громадські будівлі. Також дуже важливо співставляти ймовірні гіпотези із текстами інтерв'ю, скажімо, у випадку з Рис. 2, інформантка упродовж розмови не раз асоціювала район Підзамче виключно з власною вулицею: саме за нею вона сумувала у часи розлуки з містом, саме тут вона почуває себе "вдома".

Стосовно об'єктів, які фігурують на малюнках, то, зазвичай, це є будівлі, де мешкають інформанти, адже саме дім часто виступає центральною (не в просторовому, а в особистісному сенсі) частиною простору "свого" району. Також часто зображають ті об'єкти, з якими в масовій свідомості асоціюється промислове Підзамче: залізнична станція, завод "Райдуга", завод "Сяйво", швейна фабрика, винзавод. Важливе місце на зображеннях належить і маршрутам громадського транспорту (особливо, трамвайним), як таким, що значною мірою структурують повсякденне життя мешканців району. На деяких малюнках присутні культурні споруди, школи, ринки і сквери. Таким чином, об'єкти, які фігурують на зображеннях, можуть відображати або особистісно, або суспільно значимі елементи простору.

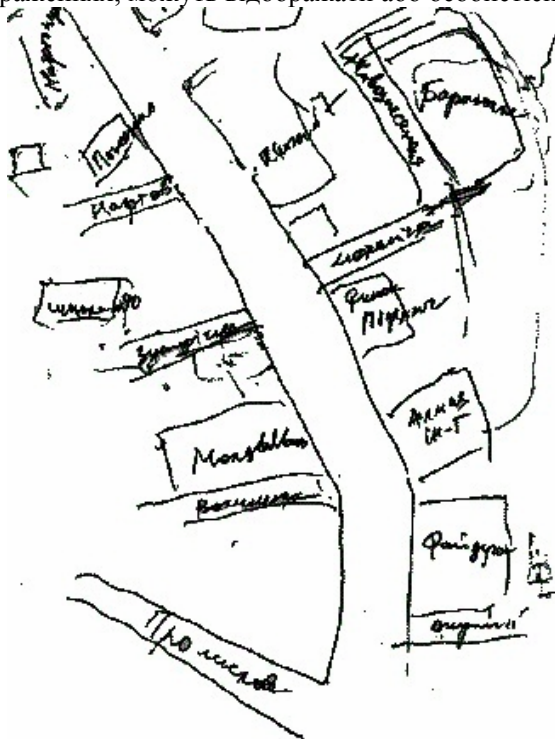

Рисунок 1. Малюнок району Підзамче, чол., 71 р.

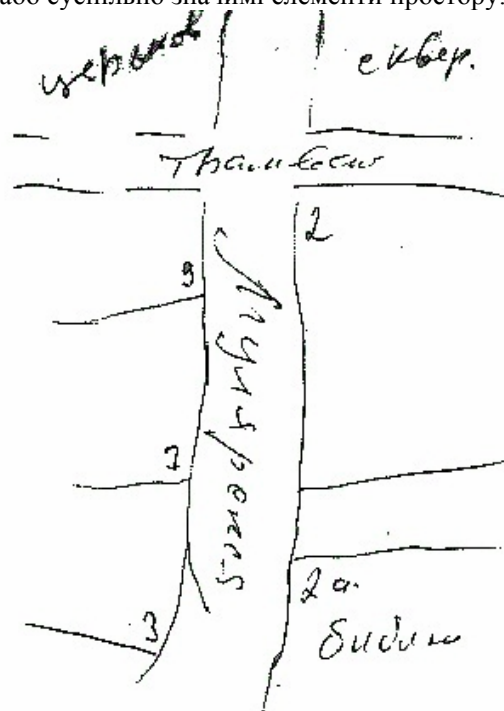

Рисунок 2. Малюнок району Підзамче, жін., 56 р.

Свої малюнки інформанти зазвичай починали із нанесення вуличної сітки, чим одразу задавали "кістяк" зображення. У відповідності до центральної вулиці, малювали решту елементів, підписи до яких вказували на функціональне навантаження останніх: особняки, фабрики, церкви тощо. Схематично мешканці Підзамче зображували хіба що дерева, однак у зв'язку з тим, що район постає в свідомості мешканців як індустріальний, вони з'являються на малюнках не так часто. Таким чином, у дослідженні "Пошуки дому" у

повоєнному Львові. Досвід Підзамче, 1944-1960" проєктивні малюнки були застосовані лише в декількох випадках, проте отримані результати свідчать про перспективи їхнього подальшого використання.

Підсумовуючи сказане вище, можна констатувати, що метод проєктивного малюнку може успішно використовуватися у прикладних соціологічних дослідженнях. Звісно, поки він відіграє лише допоміжну роль, однак це ніяк не заперечує цінності того матеріалу, який завдяки йому отримує дослідник. Також перспективи застосування методу проєктивного малюнку безпосередньо залежать від стандартизації на рівні процедури проведення дослідження з його використанням, а також на рівні інтерпретації та презентації отриманих результатів. Надалі відкритим залишається питання валідності та надійності методу проєктивного малюнку і загалом правомірності використання цих традиційних індикаторів якості соціологічної методики та отриманих шляхом її застосування результатів до проєктивних методів. Можливо, за прикладом авторів, які працюють у сфері якісних методів, потрібно продовжувати методологічний пошук, пропонувати та апробувати нові критерії якості нестандартизованих методик та інформації, отриманої завдяки їхньому застосуванню.

Література:

1. Методы сбора информации в социологических исследованиях. Кн. 1 / Отв. ред. В. Андреев, О. Маслова. – М: Наука, 1990. – 232 с.
2. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования: учебник / Петр Штомпка / Пер. с польск. Н. В. Морозовой. – М.: Логос, 2007. – 168 с.
3. Фоломеева Т. Использование проєктивных методик для повышения эффективности фокус-групп / Татьяна Фоломеева // Социология: методология, методы, математическое моделирование. – 2003. - №17. – С.83-108.
4. Соколова Е. Проєктивные методы исследования личности / Елена Соколова. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 176 с.
5. Гуреев С. Проєктивные методики в социологических исследованиях: особенности использования графических данных (рисунков респондентов) в методе групповых дискуссий / Сергей Гуреев // Методы социологических исследований: сборник статей / Ред. Ю. Толстова, Г. Балашова. - М.: ТЕИС, 2006. – С. 110-130.
6. Мельникова О. Фокус-группы: Методы, методология, модерирование / Ольга Мельникова. – М.: Аспект-Пресс, 2007. – 320 с.
7. Наумова М. Зондувальні та проєктивні техніки у маркетингу / Марта Наумова / Якісні дослідження в соціологічних практиках: Навчальний посібник / За ред. Н. Костенко, Л. Скокової. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2009. – С.271-295.
8. Ольшанский В. Становление метода неоконченных предложений в Советском Союзе 70-их годов / Вадим Ольшанский. – Социология: методология, методы, математическое моделирование. – 1997. - №9. – С.82-89.
9. Стрельникова А. Социология города: пространственные практики и жизненные перспективы / Анна Стрельникова. – М: РГГУ, 2012. – 232 с.
10. Sołoma L. Metody i techniki badań socjologicznych. Wybrane zagadnienia / Luba Sołoma. – Olsztyn: Wydawnictwo UWM, 2002. – 210 s.
11. Bell P. Content analysis of visual images / Philip Bell / Handbook of Visual Analysis / Ed. By T. Van Leeuwen and C. Jewitt. – London: Sage Publications, 2003. – P. 10-34.
12. Гуреев С. Анализ рисунков в социологических исследованиях / Сергей Гуреев // Социологические исследования. – 2007. - №10. – С.132-139.
13. Иванова Т. Изучение этнических стереотипов с помощью проєктивных рисунков / Татьяна Иванова // Вопросы психологии. – 1998. - №2. – С.71-82.